

Structuur en empathie

De geschiedenis van arbeidsmigratie in Nederland in vergelijkend perspectief

INAUGURELE REDE DOOR PROF. DR. JELLE VAN LOTTUM

*in au
gurele
redo*

INAUGURELE REDE

PROF. DR. JELLE VAN LOTTUM

Wat is de waarde van het leggen van verbanden tussen heden en verleden? Jelle van Lottum, hoogleraar Vergelijkende geschiedenis van arbeidsmigratie in Nederland, geeft antwoord op deze vraag aan de hand van zijn vergelijkende onderzoek naar arbeidsmigratie in de achttiende eeuw en

onze huidige tijd. Van Lottum betoogt dat het op ten minste twee manieren zinvol kan zijn om verschijnselen door de tijd met elkaar te vergelijken. Voortbouwend op inzichten uit het veld van de toegepaste geschiedenis, illustreert hij allereerst hoe het langetermijnperspectief tegenover het kortetermijnperspectief kan worden geplaatst, dat zo prevalent is in discussies over hedendaagse fenomenen. De geschiedenis als historisch laboratorium helpt ons om het heden beter te begrijpen. Ten tweede begeeft Van Lottum zich op het terrein van de publieksgeschiedenis, en stelt dat we door de migratieverhalen van onze voorouders te vertellen – zij stonden immers vaak voor dezelfde keuzes als migranten in het heden – een beter draagvlak kunnen creëren voor arbeidsmigratie in de 21e eeuw.

Jelle van Lottum (Stiens, 1976) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Vrije Universiteit en promoveerde in 2007 in Utrecht op een onderzoek naar de economisch oorzaken en effecten van arbeidsmigratie in het Noordzegebied tussen 1550 en 1850. Na aanstellingen bij de universiteiten van Cambridge, Oxford en Birmingham keerde hij in 2006 terug naar Nederland. Hij is momenteel werkzaam als senior onderzoeker en onderzoeksleider bij het Huygens Instituut (KNAW).

STRUCTUUR EN EMPATHIE

DE GESCHIEDENIS VAN ARBEIDSMIGRATIE IN NEDERLAND IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Structuur en empathie
De geschiedenis van arbeidsmigratie in Nederland in
vergelijkend perspectief

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Vergelijkende geschiedenis van arbeidsmigratie in Nederland aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit op vrijdag 20 mei 2022

door prof. dr. Jelle van Lottum

Opmaak en productie: Radboud Universiteit, Campus & Facilities, Post & Print
Fotografie omslag: Lizet Beek

© Prof. dr. Jelle van Lottum, Nijmegen, 2022

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

*Mijnheer de rector magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Ik wil u meenemen naar het Amsterdam van de tweede helft van de achttiende eeuw. Amsterdam was toen, net als een eeuw eerder, een echte migrantenstad.¹ Als je in deze periode door de nauwe straten en stegen dicht bij de haven rondwaalde, dan hoorde je, terwijl je je een weg door de menigte baande, een veelheid aan talen, accenten en dialecten.² Het drukst was het in het gebied dat we nu de Wallen en de Nieuwmarktbuurt noemen. Hier zaten tientallen pensions die een slaapplek boden aan de vele nieuwkomers die elke dag weer in Amsterdam aankwamen.³ Deze pensions kregen in de achttiende eeuw een steeds grotere rol. Want hoewel het aantal permanente migranten in Amsterdam in de achttiende eeuw daalde van ongeveer 40 naar 30 procent, verdriedvoudigde het aantal tijdelijke migranten gedurende deze periode. Nederland, en vooral Amsterdam, was in de achttiende eeuw een magneet voor tijdelijke arbeidsmigranten, met name uit de Duitse landen en Scandinavië.⁴

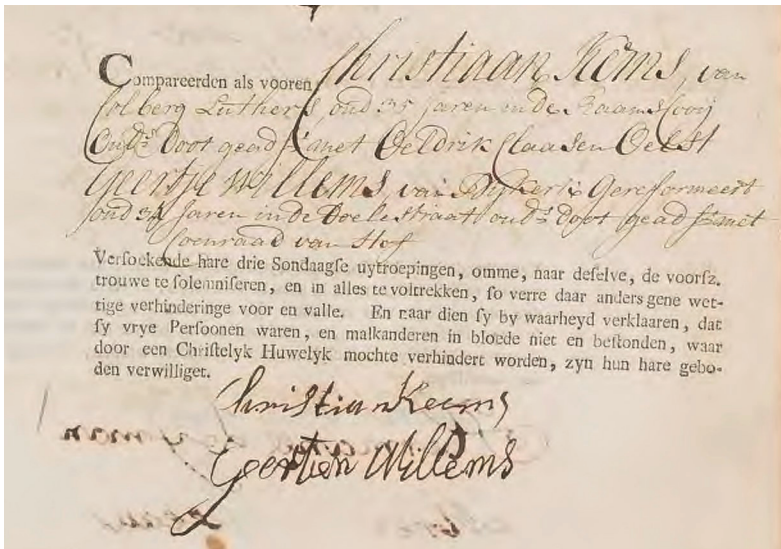

Figuur 1. De Nieuwe Brug aan het begin van het Damrak.

Bron: Jan de Beijer, 1756. Beeldbank Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam.

We weten eigenlijk maar weinig over hun ervaringen en kennen hun verhalen niet. De migranten waren doorgaans van eenvoudige komaf en niet iedereen kon schrijven. En als ze al iets op papier hebben gezet – en dat kwam voor – dan is dat vaak niet overgeleverd.⁵ De verhalen van de jongens, meisjes, mannen en vrouwen die met zovelen naar Amsterdam trokken in de hoop op een beter leven, zijn dus grotendeels verloren gegaan. Toch kunnen we, gebruikmakend van de steeds beter beschikbare historische bronnen, kleine stukjes van de levens van deze arbeidsmigranten reconstrueren.

Op deze manier kunnen we bijvoorbeeld heel even het leven van Andries Cristum uit Göteborg binnenstappen. Andries was waarschijnlijk nog maar zeventien jaar toen hij in een logement op de Oudezijds Voorburgwal logeerde, samen met twee 'andere buitenlandse zeelieden. Een jaar later zou hij komen te overlijden in het hospitaal in Bantam, ten westen van Batavia (nu Jakarta).⁶ Of we vangen een glimp op van het leven van VOC-zeeman Ekhard Brok uit Hessen-Kassel om wie een slaande ruzie uitbrak tussen twee pensionhouders. Beiden meenden dat Brok toch echt hun gast was.⁷ Deze ruzie was niet opmerkelijk want het onderbrengen van arbeidsmigranten was een lucratieve industrie.⁸ Zo kunnen we ook even getuige zijn van de laatste dagen die een groep van veertien buitenlandse jongens aan wal doorbracht. Ze verbleven opeengepakt in een logement in de nauwe Monnikenstraat, wachtend op het moment dat de VOC-vloot uitvoer.⁹

Figuur 2. Ondertrouwakte van Christiaan Keems en Geertje Willems, Amsterdam, 4 augustus 1775. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

En heel even komt ook Christiaan Keems weer tot leven. Christiaan was afkomstig uit Kolberg in Pommeren (nu Kołobrzeg in Polen), een stadje aan de Baltische Zee. Hij kreeg op 24-jarige leeftijd aan boord van een Amsterdams koopvaarderschip een arbeidsongeval en moest noodgedwongen aan de slag bij de VOC, waar hij maar liefst zeventien jaar voor zou werken.¹⁰ Christiaan was een van die arbeidsmigranten die wél een bestaan in Amsterdam wisten op te bouwen: hij maakte promotie bij de Compagnie¹¹ en trouwde met een Amsterdamse.¹² Met zijn vrouw Geertje Willems kreeg hij ook nog een dochtertje.¹³ Tegen de tijd dat hij overleed, in 1781,¹⁴ kon je hem moeilijk nog als arbeidsmigrant bestempelen; hij was een Amsterdammer geworden.

ARBEIDSMIGRATIE TOEN EN NU

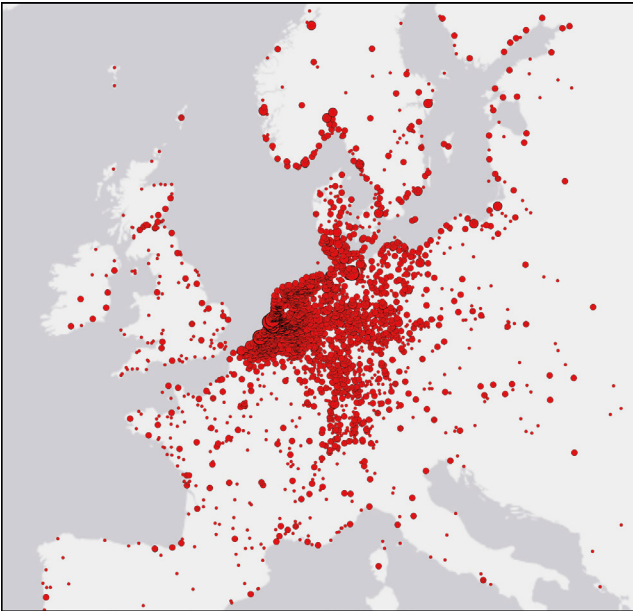
Het leven van Andries, Ekhard en Christiaan speelde zich bijna tweeënhalve eeuw geleden af. Maar ondanks deze afstand in de tijd komen de levensverhalen, of in ieder geval de fragmenten die we tot onze beschikking hebben, ons bekend voor. En dat is eigenlijk niet zo gek, want veel van hun ervaringen en die van andere arbeidsmigranten verschillen niet wezenlijk van die van de duizenden Poolse, Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten die nu in ons land wonen en werken.

Ik zal een paar van deze gedeelde ervaringen noemen.¹⁵ In de eenentwintigste eeuw hebben arbeidsmigranten te kampen met slechte en veel te kleine huisvesting, net als in de achttiende eeuw.¹⁶ Verder zijn schulden net als toen een veel voorkomend probleem onder arbeidsmigranten, vaak in combinatie met schuldafhankelijkheid van werkgevers.¹⁷ En net als in de achttiende eeuw hebben arbeidsmigranten in 2022 te kampen met onveilige werkomgevingen en liggen de gezondheidsrisico's aanzienlijk hoger dan bij hun Nederlandse collega's.¹⁸ Maar het is niet alleen kommer en kwel dat het heden en verleden bindt. Voor de meeste arbeidsmigranten bood de Nederlandse arbeidsmarkt kans op het ontvluchten van armoede, op een betere toekomst voor hun kinderen, op een beter leven voor de familie die ze achterlieten, en dat is nu niet anders. De universaliteit in ervaring zorgt er dan ook voor dat de levensverhalen van Andries, Ekhard en Christiaan niet eens zoveel verschillen van die van de Poolse Michael die in 2010 als jonge twintiger voor het eerst naar Nederland kwam,¹⁹ of van de Letse Dzintars die in Nederland aan de slag ging in een kwekerij en hier een gezin stichtte,²⁰ of van Krystyna, eveneens uit Polen, die, toen ze voor het eerst in 2011 in Nederland kwam werken, met zeven andere mensen in een camper moest bivakkeren.²¹

Maar de overeenkomsten tussen deze zes individuen beperken zich niet tot hun levensverhalen. Ook de arbeidsmarkt waarop zij werkzaam waren, vertoont veel overeenkomsten, evenals de impact van arbeidsmigratie op de ontvangende economieën. Net als nu speelden arbeidsmigranten in de zeventiende en de achttiende eeuw in een groot aantal sectoren een cruciale rol. Vandaag de dag geldt dat met name voor de bouwsector, de tuinbouw en de transportsector.²² Voor de vroegmoderne tijd (zoals we de zeventiende en achttiende eeuw vaak noemen) zien we dat vrouwelijke migranten

vooral werkzaam waren als dienstbodes of als textielarbeiders. Buitenlandse mannen kwamen met name in de bouw- en de scheepvaartsector terecht.²³ Om er wat cijfers bij te halen uit de scheepvaartsector, de sector die in mijn verhaal van vandaag centraal staat: bij de VOC was tegen het einde van de achttiende eeuw zo'n 40 procent van de bemanning van buitenlandse afkomst²⁴ en in de koopvaardij lag dit aantal nog hoger. Hier was bijna 65 procent van de zeelieden arbeidsmigrant.²⁵ Kortom, arbeidsmigranten waren cruciaal voor de Nederlandse economie en zijn dat nu nog steeds.

Wanneer we kijken naar de herkomst van arbeidsmigranten toen en nu dan zien we dat in beide perioden het merendeel van de arbeidsmigranten uit de landen ten oosten van Nederland kwam. Maar waar nu Pools de meest voorkomende taal is onder arbeidsmigranten, op enige afstand gevolgd door Roemeens,²⁶ was de meerderheid in de achttiende eeuw Duitstalig.²⁷ In Figuur 3, dat de geboorteplaats van VOC-personeel in de achttiende eeuw weergeeft, is goed te zien dat er wel enige overlap bestaat met de geografische regio's waar huidige arbeidsmigranten vandaan komen, maar dat de meeste migranten met name uit het huidige Duitsland afkomstig waren. Deze groep werd gevolgd door Scandinaviërs en Zuid-Nederlanders, vooral uit Vlaanderen.²⁸

Figuur 3. Geboorteplaats van personeel van de Verenigde Oostindische Compagnie in de achttiende eeuw.
Bron: Jelle van Lottum en Lodewijk Petram.

Als we iets dieper inzoomen op de belangrijkste redenen achter de migratie naar Nederland, dan zien we dat de hedendaagse realiteit maar weinig verschilt van die van tweeënhalve eeuw geleden. De eerdergenoemde Michael verwoordt het kort maar krachtig in een interview in 2021: 'De situatie in Polen is niet zo goed. Wat ik hier in een week verdien, verdien ik daar in een maand. Je vindt hier bovendien makkelijker werk. Als ik nu mijn baan kwijtraak, kan ik morgen ergens anders beginnen.'²⁹

Zonder dat we hun woorden hebben om dit te bevestigen, weten we dat de migratiemotieven voor arbeidsmigranten als Christiaan, Andries en Ekhard niet wezenlijk anders waren dan die van Michael en zijn collega's. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw was de grote werkgelegenheid in Nederland, in combinatie met de relatief hoge lonen de belangrijkste beweegredenen voor migratie.³⁰

Daarnaast speelden in de vroegmoderne periode netwerken van familie en vrienden een cruciale rol in de beslissing om naar Nederland te trekken.³¹ Niet alleen deelden teruggekeerde migranten hun ervaringen, maar er bestond ook briefverkeer tussen Nederland en de gebieden van herkomst.³² Informatie reisde ook toen snel. Informele netwerken spelen ook nu nog een essentiële rol in de beslissing om te migreren en waar naartoe. Zoals de Letse Dzintars het al even to the point als Michael stelt: 'Een vriend adviseerde mij om naar Nederland te komen, want de mensen zijn aardig en de snelwegen goed.'³³

Of de achttiende-eeuwse Nederlander even aardig was als die van nu laat ik in het midden, maar het staat buiten kijf dat in Nederland kansen lagen die er elders niet waren. Net als nu was er ook in de zeventiende en achttiende eeuw een grote vraag naar personeel, vooral in de minder aantrekkelijke sectoren van de economie. Deze vraag was onder meer het gevolg van een relatief lage natuurlijke bevolkingsgroei én van het feit dat veel Nederlanders voor beter betaalde en veiliger sectoren kozen.³⁴ Ook dit doet denken aan de huidige tijd.³⁵ Daarnaast maakte een aantal sectoren, ook nog in de achttiende eeuw, een gestage groei door. Zo groeide de maritieme sector tussen 1700 en 1780 met maar liefst 25 procent.³⁶

Kortom, het loonde om naar Nederland te trekken. Dat je met je migratie je familie achter moest laten (soms voorgoed) en dat het werk dat je te wachten stond zwaar en gevaarlijk was, waren offers die elk van hen moest brengen. Ook dit zal arbeidsmigranten in het hier en nu bekend in de oren klinken.

DE WAARDE VAN VERGELIJKEN DOOR DE TIJD

Wat is nu de waarde van het gegeven dat er opvallend veel overeenkomsten bestaan tussen de arbeidsmarkt van de achttiende eeuw en die van vandaag de dag? Wat steken we op van het feit dat zoveel aspecten uit de levens van de achttiende-eeuwse arbeidsmigranten overeen lijken te komen met de levens van arbeidsmigranten in het heden?

Een eerste antwoord is dat deze kennis ons inzicht geeft in de mechanismen achter menselijke mobiliteit, onafhankelijk van tijd en plaats. Het is niet toevallig dat er

naast de overlap in de ervaringen van arbeidsmigranten toen en nu, ook overeenkomsten lijken te bestaan in de drijfveren achter hun arbeidsmobiliteit. Een vluchtige blik op de uitgebreide migratieliteratuur leert al dat er een grote mate van universaliteit bestaat wat betreft de determinanten van arbeidsmigratie in tijd en ruimte,³⁷ of we het nu hebben over het oude Rome³⁸ of het Casablanca van de twintigste eeuw.³⁹ Alleen door te vergelijken door de tijd komen we deze patronen op het spoor, en alleen door nauwgezet comparatief onderzoek kunnen we de migratietheorie verder aanscherpen.

We hebben nu het verband gelegd tussen de ervaringen van arbeidsmigranten en de achterliggende oorzaken van arbeidsmigratie nu en in de achttiende eeuw en daarnaast de impact van arbeidsmigratie op de economie vergeleken voor beide perioden. Maar dit onderzoek biedt nog meer mogelijkheden.

Twee van deze andere mogelijkheden wil ik vandaag met u bespreken. Hierbij vertrek ik vanuit twee historische vakgebieden die zich in de laatste jaren sterk hebben ontwikkeld. Die vormen ook het hart van de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit aan deze universiteit en spelen beide, naast economische, sociale en demografische geschiedenis en migratiegeschiedenis, een belangrijke rol in mijn leeropdracht: toegepaste geschiedenis en publieksgeschiedenis.

Laat ik beginnen met de eerste.

TOEGEPASTE GESCHIEDENIS: OP ZOEK NAAR STRUCTUUR

Hoewel toegepaste geschiedenis een lange voorgeschiedenis kent, wordt deze discipline anno 2022 met name gebruikt in relatie tot de toepassing van historische kennis, inzichten en vaardigheden in de context van bestuur en beleid.⁴⁰ Op platforms als het Britse History & Policy, bij instituten als het Harvard Belfer Center,⁴¹ in manifesten zoals Aan de slag!⁴² en in het wetenschappelijk tijdschrift *Journal of Applied History* laten historici de meerwaarde zien van een historisch perspectief op hedendaagse vraagstukken.⁴³

Met de groeiende populariteit is de kritiek op toegepaste geschiedenis ook toegenomen, met name uit de hoek van historici zelf.⁴⁴ Veel van deze kritiek lijkt echter gebaseerd te zijn op een verkeerde voorstelling van wat toegepaste geschiedenis nu eigenlijk behelst. Zo leeft bijvoorbeeld het idee dat deze subdiscipline er met name op gericht is om complexe historische fenomenen te reduceren tot hapklare brokken voor beleidsmakers. Hiermee wordt de indruk gewekt dat toegepaste historici ahistorisch te werk gaan en (daarmee) afbreuk doen aan de complexiteit van historische fenomenen.⁴⁵ Dit is echter een verkeerde voorstelling van zaken. Ik werk dat aan de hand van twee punten verder uit.

Allereerst is het belangrijk om te benadrukken dat toegepaste geschiedenis in haar onderliggende methodiek niet wezenlijk afwijkt van wat ik hier voor het gemak fundamentele geschiedbeoefening noem. Sterker nog, toegepaste geschiedenis en fundamentele geschiedenis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Fundamenteel historisch onderzoek ligt ten grondslag aan toegepaste geschiedenis, net zoals fundamenteel eco-

nomics de basis vormt voor applied economics en fundamental physics voor applied physics, en zo verder.

Dit laat de Britse historicus John Tosh bijvoorbeeld goed zien in zijn paper 'In defence of Applied History'.⁴⁶ In dit artikel neemt hij papers onder de loep die zijn verschenen bij het History & Policy-platform en komt tot de conclusie dat in al deze papers gebruik wordt gemaakt van gangbare historische methoden. Ook in het *Journal of Applied History* dat ik met collega Harm Kaal in 2018 heb opgericht, zien we overigens dat de historische methode in toegepast historisch onderzoek niet afwijkt van die in fundamenteel geschiedkundig onderzoek.

Ten tweede heeft het heden ook voor fundamenteel historisch onderzoek altijd al een belangrijk uitgangspunt gevormd. Ik beperk mij hier even tot mijn eigen vakgebied van de economische, sociale en demografische geschiedenis: er is vrijwel geen studie in dit veld die niet vertrekt vanuit een hedendaags fenomeen, dat vervolgens vanuit historisch perspectief wordt onderzocht, om zo patronen bloot te leggen. Ik noem bijvoorbeeld het prachtige historisch-antropometrische onderzoek van Radboud-collega Jan Kok, 'Giants of the modern world. A new history of heights and health in The Netherlands, 1811-1940', waarin hij en zijn onderzoeksteam de historische wortels onderzoeken van het opmerkelijke gegeven dat Nederlanders vandaag de dag het langste volk ter wereld zijn.⁴⁷ Hetzelfde geldt overigens voor migratiegeschiedenis, want ook hier zijn voorbeelden te over van studies die vertrekken vanuit fenomenen die in de huidige tijd spelen.⁴⁸

De eigenheid van toegepaste geschiedenis schuilt vervolgens in het maken van de vertaalslag naar het heden: hoe kunnen de vruchten van ons historisch onderzoek helpen een beter begrip te krijgen voor vraagstukken in het heden? Met andere woorden, het betreft een analyse die verder reikt dan de analyse van het verleden en zich juist ook uitstrekt tot het heden en de toekomst.

Deze vorm van nieuwsgierigheid, die zo centraal staat in het toegepast historisch denken, wordt goed verwoord door Graham Allison en Niall Ferguson in hun *Applied History Manifesto*: 'Applied history is the explicit attempt to illuminate current challenges and choices by analyzing historical precedent and analogues. [...] Applied historians begin with a current choice or predicament and attempt to analyze the historical record to provide perspective, stimulate imagination, find clues about what is likely to happen, suggest possible policy interventions, and assess probable consequences.'⁴⁹

Maar laat ik terugkeren naar de vergelijking tussen arbeidsmigratie in de achttiende eeuw en in onze tijd. De mogelijkheden die toegepaste geschiedenis hier aanreikt, liggen vooral besloten in het langetermijnperspectief dat het verleden ons kan bieden. Het *History Manifesto* dat Jo Guldi en David Armitage in 2014 publiceerden, levert de bouwstenen aan voor een dergelijk perspectief.⁵⁰

Allereerst benadrukken zij, geïnspireerd door Fernand Braudel, het belang van de *longue durée*-aanpak en het *History Manifesto* leest dan ook vooral als een pleidooi voor

het belang van macro-geschiedschrijving op de lange termijn, als tegenwicht tegen het heersende kortetermijndenken. Dit is ook precies wat het onderzoek naar de vroegmoderne arbeidsmarkt, waarin wordt voortgebouwd op het pionierswerk van onder meer Jan Lucassen,⁵¹ Jaap Bruijn,⁵² Jan de Vries,⁵³ Jan Luiten van Zanden⁵⁴ en vele anderen, te bieden heeft. Gebruikmakend van grote datasets is het nu mogelijk om voor bijna de gehele achttiende eeuw de structurele langetermijnontwikkeling van een van de belangrijkste sectoren te schetsen en te analyseren.⁵⁵ En dan heb ik het natuurlijk weer over de maritieme sector en met name de bijbehorende arbeidsmarkt. Waar we kunnen veronderstellen dat de huidige golf van arbeidsmigratie nog maar aan het begin staat, beschikken we als historici over inzichten uit de al afgeronde langetermijnontwikkeling die plaatsvond in de achttiende eeuw: een uitstekend historisch laboratorium dus.

In hun manifest benadrukken Guldi en Armitage nog een ander punt, dat in het verlengde van het voorgaande ligt, namelijk dat de mogelijkheden van een langetermijnaanpak in de laatste jaren enorm zijn vergroot door de introductie van nieuwe, digitale technieken in het *humanities*-onderzoek: kortweg *digital humanities*.⁵⁶ Het Huygens-project waarvoor het VOC-kaartje met herkomstplaatsen werd geproduceerd, is een goed voorbeeld van de nieuwe digitale mogelijkheden. De doorbraak die we in de laatste jaren hebben gezien in het gebruik van nieuwe technieken en methoden om data te cureren, structureren en analyseren, biedt nieuwe mogelijkheden, en ik citeer de beide auteurs: 'for solving old questions and posing new ones'.⁵⁷

Laat ik een kort voorbeeld geven, gebruikmakend van mijn eigen onderzoek naar de maritieme arbeidsmarkt van de achttiende eeuw. Dit voorbeeld richt zich op de langetermijngevolgen van de grootschalige migratie naar het Nederland van die tijd. Een van de prangende kwesties waar het langetermijnperspectief ons inzicht in kan geven is bijvoorbeeld het verdringings- en vervangingsvraagstuk. Verdringing veronderstelt dat door de komst van arbeidsmigranten de van origine Nederlandse werknemers onvrijwillig de sector moeten verlaten. Dit zou vooral hebben plaatsgevonden na de uitbreiding van de EU in 2007. Hoewel recent onderzoek duidelijk laat zien dat de komst van Oost-Europese arbeidsmigranten niet voor verdringing zorgt, althans niet op grote schaal, is het wél zo dat buitenlandse werknemers steeds vaker de plaats innemen van Nederlandse werknemers. Dit is echter vooral een vrijwillig proces, bijvoorbeeld omdat Nederlandse werknemers voor een andere sector kiezen, maar ook vergrijzing speelt daarin een rol. In het licht van de migraties na 2007 is dit proces van vervanging natuurlijk een redelijk recent fenomeen, maar wel een waarvan we kunnen verwachten dat het nog wel enige tijd doorzet. Hierdoor rijst dan ook de vraag wat de effecten op de lange termijn kunnen zijn van dit vervangingsproces.

Het langetermijnonderzoek naar de achttiende-eeuwse arbeidsmarkt (Braudel noemt het zoeken naar causale patronen op de lange termijn het blootleggen van structuur)⁵⁸ biedt een paar goede inzichten in wat de consequenties op de lange termijn van zo'n proces zouden kunnen zijn. Want ook op de vroegmoderne Nederlandse ar-

beidsmarkt was er nauwelijks sprake van verdringing, maar van vervanging des te meer.⁵⁹ Terwijl in de koopvaardij in 1700 Nederlandse zeelieden veruit in de meerderheid waren (zo rond de 70 procent), was dit bijna een eeuw later vrijwel omgedraaid: toen was bijna 65 procent van de zeelieden van buitenlandse afkomst.⁶⁰ In de loop der tijd vond er dus een structurele verandering plaats.

Dit vervangingsproces hoeft niet per se negatieve consequenties voor de economie te hebben. In de meeste productieprocessen waarin migranten actief zijn, is bijvoorbeeld taal niet essentieel (en dat gold ook voor de historische maritieme sector). Wat de analyse van de achttiende-eeuwse arbeidsmarkt echter wél laat zien, is dat het vervangingsproces op de lange termijn toch wel degelijk economische kwetsbaarheid teweeg kan brengen. Deze kwetsbaarheid trad op vanaf het moment dat de zendende landen (destijds de Duitse landen en Scandinavië) economisch gingen versnellen ten opzichte van de Republiek.⁶¹ Dit was een langdurig proces dat interessant genoeg niet tot een daling in de instroom van arbeidsmigranten leidde, maar wél tot een relatieve daling in de vaardigheden van de buitenlandse werknemers. Zendende landen waren steeds beter in staat de beste arbeidskrachten te behouden; de migranten die de internationale arbeidsmarkt op gingen waren vaak jonger en hadden minder ervaring in de maritieme sector. Kortom, op de lange termijn leidde de vervanging van Nederlandse door buitenlandse werknemers tot negatieve economische gevolgen. Het verlaagde de productiviteit.⁶²

Hiermee is de uitkomst natuurlijk niet dat arbeidsmigratie an sich slecht zou zijn voor de Nederlandse economie. Zonder de influx van buitenlandse werknemers zou de maritieme sector helemaal kopje onder zijn gegaan. Maar het *longue durée*-perspectief dat de veranderende structuur van de arbeidsmarkt blootlegt, maakt wel de kwetsbaarheid van afhankelijkheid van buitenlandse arbeid duidelijk. En het geeft daarmee ook de noodzaak aan van investering in onderwijs en training, met name gericht op de vaardigheden die noodzakelijk zijn in die sectoren waar arbeidsmigranten werkzaam zijn. Interessant genoeg gebeurde dit overigens ook steeds meer in de loop van de achttiende eeuw, inderdaad als reactie op de ontwikkelingen in de arbeidsmarkt.⁶³ We kunnen hier dus leren van het verleden.

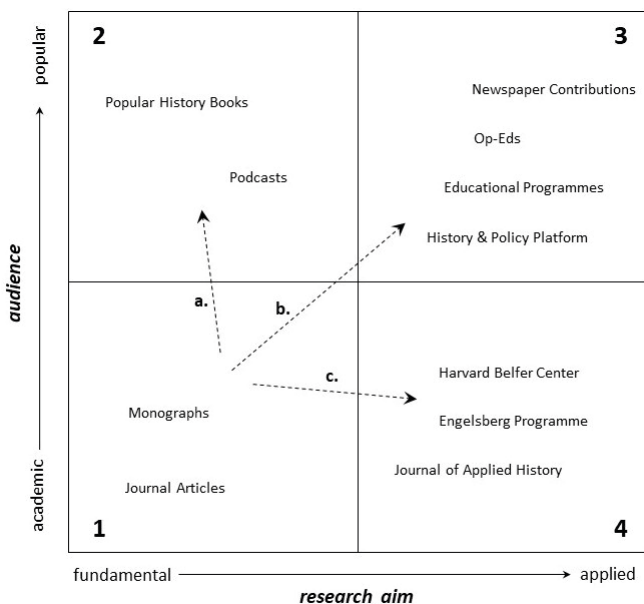
WIE IS JE PUBLIEK?

Ik heb eerder aangekondigd naast toegepaste geschiedenis ook het fenomeen publieksgeschiedenis te zullen behandelen. In dit veld wordt natuurlijk een ander publiek bediend dan in toegepaste geschiedenis, wat dus ook andere vormen van output oplevert, andersoortige publicaties dus. Het is daarom goed om eerst even kort in te gaan op de vraag tot welk publiek je je als onderzoeker richt.

Binnen fundamenteel academisch onderzoek is het antwoord op deze vraag natuurlijk kraakhelder. Je schrijft voor je collega's, voor je collega-academici. Maar stel nou dat ik, op basis van de historische case die ik net toelichtte, een aantal suggesties

voor nieuw beleid zou willen voorstellen. Ik zou inderdaad kunnen pleiten voor het investeren in technisch onderwijs om eventuele 'skill shortages' te compenseren. In zo'n geval voldoet een standaard historisch narratief natuurlijk niet. Beleidsmakers bedien je doorgaans effectiever met het schrijven van een policy paper.

Mocht ik mijn inzichten met een groter publiek willen delen in een opiniestuk in een dagblad, of zou ik belangrijk genoeg worden gevonden voor een op-ed of een column in een tijdschrift, ook dan zou men doorgaans van me verwachten dat ik me bedien van een ander type narratief. Overigens verwachten subsidieverstrekkingen in toenemende mate van onderzoekers dat zij dit doen. In het Nederlandse jargon dat wordt gebruikt bij het aanvragen van onderzoekssubsidies is dit valorisatie, kennisbenutting of impact gaan heten. Er wordt van academici verwacht dat ze zich buiten de vertrouwde omgeving van het fundamentele onderzoek begeven.

Figuur 4. Een schematisch overzicht van diverse vormen van historische output binnen de bredere historische cultuur.

Bron: H. Kaal en J. van Lottum, 'Applied History', 152.

Dit schema, dat ik met Radboud-collega Harm Kaal ontwikkelde,⁶⁴ geeft op schetsmatige wijze weer hoe diverse vormen van historische output zijn gesitueerd in wat Jörn Rüsen de historische cultuur noemt.⁶⁵ Dit is het complete spectrum van culturele praktijken waarin het verleden een centrale rol speelt.

In de figuur delen we verschillende vormen van historische output in naar hun onderzoeksdoel, zichtbaar op de horizontale as, en naar hun publiek, te zien op de verticale as. Met betrekking tot het onderzoeksdoel hanteren we het algemene onderscheid dat in de academische wereld wordt gehanteerd tussen fundamenteel en toegepast onderzoek. Het belangrijkste doel van fundamenteel historisch onderzoek is het verbeteren van de state of the art op het gebied van historische kennis, methoden, technieken en theorie. Bij toegepast historisch onderzoek, ik gaf het eerder al aan, is het doel deze state of the art vervolgens toe te passen op vraagstukken of discussies in het heden. Wat het publiek betreft (te zien op de verticale as), onderscheiden we een overwegend academisch publiek aan de ene kant van het spectrum en een vooral algemeen publiek aan de andere.

Op basis van deze indeling kun je vier kwadranten onderscheiden. Kwadrant 1 vormt de traditionele omgeving voor de professionele historicus. Hier zie je dan ook de standaard vormen van output terug, zoals (peer-reviewed) artikelen in wetenschappelijke tijdschriften en monografieën, vaak bij academische uitgeverijen. In Kwadrant 4 komen we de academische output van de toegepaste geschiedenis tegen. Vanzelfsprekend zie je hier de artikelen uit het *Journal of Applied History* terug, het enige vaktijdschrift dat zich uitsluitend op toegepaste geschiedenis richt. Maar hier tref je bijvoorbeeld ook de publicaties van het eerdergenoemde Harvard Belfer Centre aan, dat zich ook richt op een (met name) academisch publiek.

In Kwadrant 3 hebben we te maken met een publiek dat niet primair academisch is. In dit kwadrant, ik refereerde er net ook al aan, moet de output op dit bredere publiek worden afgestemd, bijvoorbeeld in de vorm van policy memoranda, relatief korte notities waarin het hedendaagse probleem wordt geschetst en de historische case wordt toegelicht. Ze eindigen met een aantal kernachtig geformuleerde beleidssuggesties die hierop zijn gebaseerd. Maar in dit kwadrant bevinden zich bijvoorbeeld ook bijdragen aan kranten en tijdschriften, media die zich richten op een nog veel groter publiek. Binnen de Nederlandse migratiegeschiedenis heeft met name Leo Lucassen op dit gebied een grote reputatie verworven.

Nu ik bijna bij het laatste deel van mijn rede ben gekomen, wil ik, zoals beloofd, nog even stilstaan bij de publieksgeschiedenis, het veld binnen de historische cultuur dat centraal staat in Kwadrant 2. Dit is het terrein van de traditionele geschiedenis, die zich richt op een algemeen, breed publiek. Binnen dit historische veld zie ik een tweede functie van de vergelijking tussen heden en verleden, maar waar bij toegepaste geschiedenis de expliciete koppeling tussen het heden en verleden centraal staat, zit de kracht van de tweede toepassing juist in het impliciete. Het is aan het publiek zélf om de connectie tussen heden en verleden te leggen.

PUBLIEKSGESCHIEDENIS: HET BELANG VAN EMPATHIE

En hiermee ben ik aanbeland bij het tweede begrip uit de hoofdtitel van mijn rede, want ik wil een lans breken voor de toepassing van het begrip historische empathie, een concept dat afkomstig is uit de geschiedenisdidactiek. Wat ik wil betogen, is dat we door de reconstructie van de levensgeschiedenissen van arbeidsmigranten uit het verleden en de context waarin zij leefden en door het vertellen van hun verhalen, kunnen bijdragen aan een breder draagvlak voor arbeidsmigratie in onze maatschappij. In dit proces speelt historische empathie dus een centrale rol.

Laat ik kort uitleggen wat er met historische empathie wordt bedoeld. Endacott en Brooks, twee autoriteiten op het gebied van dit concept, definiëren het als volgt: '[Historical empathy is] the process of students' cognitive and affective engagement with historical figures to better understand and contextualize their lived experiences, decisions or actions. Historical empathy involves understanding how people from the past thought, felt, made decisions, acted, and faced consequences.'⁶⁶

Historische empathie is dus een proces, waarbij iemand zich verplaatst in de ervaringen, beslissingen en acties van historische individuen. Omdat we het hier hebben over een didactisch concept, focussen Endacott en Brooks in hun onderzoek met name op de vakdidactische uitkomsten van het gebruik van dit begrip in de klas. Maar ze benadrukken ook een uitkomst van historische empathie die bredere implicaties heeft en daarom relevant is om met u te delen. Ze stellen namelijk dat: '[...] historical empathy [...] can help [...] learn to establish connections between the past and the present, either by drawing parallels between historical events and present-day affairs or by finding antecedents to present-day perspective and practices.' En ook dat: 'historical empathy might lead to a dispositional appreciation for the complexity of situations faced by people in the past and the need to act for the good of others'.⁶⁷ Met andere woorden, door je te verplaatsen in ervaringen van mensen in het verleden ontstaat er een beter begrip voor mensen in het heden die in een vergelijkbare situatie verkeren. Hierin is mijns inziens ook een rol weggelegd voor migratiegeschiedenis, wellicht juist voor migratiegeschiedenis.

Onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen laat zien dat draagvlak voor migranten, en dat geldt overigens nog meer voor vluchtelingen dan voor arbeidsmigranten, gebaat is bij humanisering.⁶⁸ Bij arbeidsmigranten wordt het ontbreken van draagvlak veroorzaakt door algemene gevoelens van dreiging (denk bijvoorbeeld aan de angst voor verdringing waar ik het eerder over had), maar ook door het denken in categorieën naar nationaliteit. Een voorbeeld dat de Groninger onderzoekers geven is het tegenover elkaar plaatsen van Polen en Nederlanders alsof ze karakteristieke kenmerken hebben, en dus, en ik citeer: 'alsof dat betekent dat deze groepen mensen systematisch van elkaar verschillen.'⁶⁹

Hier kom ik weer terug bij het begrip empathie. Ook de overheid en werkgevers zijn zich ervan bewust dat voor het vergroten van het draagvlak niet alleen informatie-

voorziening over de cruciale rol die arbeidsmigranten spelen in onze economie van essentieel belang is, maar ook dat de buitenlandse werknemers van nu een gezicht krijgen. De campagne 'Arbeidsmigratie werkt' die in 2021 van start ging, en waaraan verschillende provincies en ministeries meewerken, stelt zich bijvoorbeeld ten doel kennismaking tussen Nederlanders en arbeidsmigranten te stimuleren.⁷⁰ Een prachtig initiatief.

Maar ook wij als historici kunnen hier (al is het op bescheiden wijze) aan bijdragen. De verhalen van de migranten van nu moeten verteld worden, want daarmee krijgen ze een gezicht. Hetzelfde geldt voor die van vroeger. Het is aan ons, en met ons bedoel ik professionele historici, maar nadrukkelijk in samenwerking met geschiedenisstudenten, leraren geschiedenis in het voortgezet onderwijs en amateurhistorici en -genealogen, om deze verhalen zichtbaar te maken. Want door op toegankelijke wijze, gebruikmakend van diverse media, de levensverhalen van migranten te vertellen en daarin nauwkeurig de context te schetsen waarin zij hun beslissingen moesten nemen, en door de dilemma's waar ze voor stonden te laten zien, creëren we meer begrip en empathie, en dus draagvlak. Maar we houden daarmee tegelijkertijd de maatschappij ook een spiegel voor – en dit is wat ik net bedoelde met mijn opmerking dat juist migratiegeschiedenis zich zo goed leent voor toepassing van het begrip historische empathie.

Want we zijn, als land, als Nederland, een migratieland.⁷¹ Ik ben zelf negen jaar arbeidsmigrant geweest in Engeland en, om een nog beter voorbeeld te noemen, mijn zoon Quinten wordt als trotse 'Londoner' in de Nederlandse statistieken als migrant bestempeld. Maar belangrijker nog, voor velen van ons geldt dat onze voormoeders en voorvaders in dezelfde schoenen stonden als Michael, Dzintars en Krystyna, en hun levens en hun ervaringen komen overeen met die van Andries, Eckhard of Christiaan.

Figuur 5. Adriana Jacomina Radius, c. 1890.
Bron: privécollectie.

Op deze foto ziet u Adriana Jacomina Radius, mijn betovergrootmoeder, die opgroeide in de Amsterdamse Jordaan in de negentiende eeuw. Haar voorouders, en dus ook die van mij, waren vanuit Minden in Duitsland naar Amsterdam getrokken, op zoek naar een beter leven. En zoals voor veel nakomelingen van arbeidsmigranten in Nederland nog steeds geldt, was de weg omhoog op de sociale ladder er een die vele generaties kon duren. Voor haar promotieonderzoek aan deze universiteit bestudeert Jessica den Oudsten dit proces voor de late zeventiende en achttiende eeuw.⁷²

Natuurlijk heeft niet iedereen arbeidsmigranten in zijn of haar familie. Maar ook als het onbekenden betreft, kunnen persoonlijke verhalen emotie oproepen. Dat geldt zeker voor de verhalen van arbeidsmigranten – mensen die een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse economie hebben geleverd, maar ook altijd met een droom naar Nederland zijn gekomen, een droom om armoede te ontvluchten, om hun gezin in hun thuisland te ondersteunen of om in ieder geval een beter leven te hebben dan hun ouders.

Voor de geschiedenis is er dan ook nog veel werk te verrichten. Ik heb vaker, samen met de geweldige Noorse hoogleraar Sølvi Sogner, het verhaal van Barbara Petterson en Magnus Anderson verteld.⁷³ Dit waren twee jonge Noren die rond 1650 naar Amsterdam trokken om de armoede in Oslo te ontvluchten. Zij kenden hier een zware tijd. Alleen met steun van de omvangrijke Scandinavische gemeenschap slaagden ze erin het hoofd boven water te houden. We kennen ook het verhaal van Mohammed Slaby die in 1966 vanuit Marokko in Amsterdam terecht kwam en daar ontdekte dat veel deuren (soms letterlijk) voor hem gesloten bleven.⁷⁴ Van werk bij een autospuiterij, het Hilton Hotel en het distributiecentrum van Albert Heijn kwam hij uiteindelijk terecht bij de Vrije Universiteit, waar hij bijna veertig jaar, tot zijn pensioen, als medisch laborant werkzaam zou zijn. Maar we kennen ook nog heel veel verhalen niet, en het is aan ons om deze verhalen op te sporen en te vertellen.

TOT SLOT

Ik kom tot een afronding. In mijn rede heb ik aan de hand van mijn primaire onderzoeksgebied, de geschiedenis van arbeidsmigratie, proberen te schetsen waarom het nuttig kan zijn relaties te leggen tussen heden en verleden. Beide benaderingen zullen centraal staan in mijn leerstoel.

Mijn pleidooi voor het gebruik van toegepaste geschiedenis en publieksgeschiedenis is echter geen oproep tot omscholing van alle historici. Hoewel we door subsidieverstrekkers steeds meer gedwongen worden om naar buiten te treden om een nieuw publiek te zoeken, blijft fundamenteel historisch onderzoek natuurlijk de grondslag van geschiedkundig onderzoek aan onze universiteiten, en dat moet zo blijven. We hoeven echt niet allemaal toegepaste of publieksgeschiedenis te bedrijven.

Wél zou ik willen pleiten voor een open blik naar alternatieve vormen van geschiedbeoefening, waarvan ik er vanmiddag twee heb uitgelicht. Er is weinig reden voor bezorgdheid of scepsis, zoals ik al zei, want ook toegepast historisch onderzoek heeft een fundamentele basis. Toegepaste historici zijn niet plotsklaps hun historische training vergeten wanneer zij bijvoorbeeld met beleidsmakers praten, maar ze benaderen de geschiedenis simpelweg vanuit een ander begin- en eindpunt.

En voor publieksgeschiedenis geldt dat niemand zich hier te goed voor hoeft te voelen. Ook hier vormt fundamenteel onderzoek de basis maar belangrijker nog, net als de toegepaste geschiedenis heeft deze vorm van historisch onderzoek, ook al is die verpakt in een ander narratief, de kracht om het historische bewustzijn in onze maat-

schappij te vergroten. Daar lijkt mij, zeker in deze onrustige tijden, waarin het kortetermijndenken welig tiert, toch erg weinig op tegen.

DANKWOORD

Aan het einde van mijn rede wil ik heel kort diegenen bedanken die mijn leerstoel hebben mogelijk gemaakt. Allereerst dank ik natuurlijk de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) die mij voor één dag in de week vrijstelt om deze leerstoel te bekleden. Maar ik ben natuurlijk vooral het Huygens Instituut dankbaar, al vermoed ik dat mijn fantastische collega's daar, vooral binnen de LivesLab-onderzoeksgroep, wellicht even dankbaar zijn dat ik er niet elke dag ben.

Ik dank natuurlijk ook de Letterenfaculteit van deze universiteit en dan met name mijn collega's binnen de vakgroep Economische, Sociale en Demografische geschiedenis, de grote roerganger Jan Kok in het bijzonder. Hoewel er minder contact met collega's is geweest dan ik had verwacht en gehoopt – we kennen allemaal de redenen – voel ik me er toch erg thuis. Ik hoop en verwacht (als corona geen roet in het eten blijft gooien) dat we in de komende jaren nog veel zullen kunnen samenwerken. En wie weet, en ik richt me nu even tot Jan Kok, woon ik ook af en toe nog eens een borrel of feest bij.

Mijn reis naar dit moment vond plaats in een allesbehalve rechte lijn, en dat ik hier sta heb ik aan veel mensen te danken, te veel om allemaal hier te noemen. Ik noem er toch een paar. Allereerst mijn ouders en mijn broer. Zij hebben mij in elke stap gesteund, hoe opmerkelijk deze voor hen ook geleken moet hebben. Maar ook mijn eerste leermeester Sjaak Cuppen, mijn geschiedenisdocent op het Isendoorn College in Zutphen, wil ik hier even noemen, net zoals Jan Lucassen, mijn scriptiebegeleider op de Vrije Universiteit en later ook mijn mentor op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, en natuurlijk ook Lex Heerma van Voss, mijn promotor aan de Universiteit Utrecht en de latere directeur van het Huygens Instituut. Zij hebben alle drie iets in mij gezien wat mij destijds zelf eerlijk gezegd totaal ontging, en ik ben hen daar erg dankbaar voor.

In de decennialange vriendschap met Harm Kaal speelt geschiedenis gelukkig slechts een bijrol, maar onze collegiale samenwerking, eerst binnen de academische niche van de Watergraafsmeerse geschiedenis,⁷⁵ en nu in het wat grotere veld van de toegepaste geschiedenis, geeft me elke dag weer energie.

Maar het belangrijkste van iedereen zijn natuurlijk Danielle en Quinten. Hoewel ik op academisch vlak bijna alles met Danielle heb gedeeld, speelt geschiedenis gelukkig maar een marginale rol ons samenzijn; ik prijs me daar elke dag weer gelukkig mee. De volmaakte drie-eenheid die we vormen is het enige wat echt telt.

Ik heb gezegd.

EINDNOTEN

- 1 J. van Lottum, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550-1850* (Amsterdam, 2007). Voor de zeventiende eeuw, zie: E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigranten en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum, 2005).
- 2 J.R. Bruijn, *Zeevang. Zeevarend Nederland in de achttiende eeuw* (Zutphen, 2016), 29-48; M. Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800* (Nijmegen, 2017), 34.
- 3 J.R. Bruijn, *Zeevang, 167-180*.
- 4 J. Lucassen, 'Immigranten in Holland, 1600-1800 een kwantitatieve benadering', *CGM Working Paper 3* (Amsterdam, 2002); Van Lottum, *Across the North Sea*, 58-67.
- 5 Voor een goed overzicht van de vroegmoderne Nederlandse briefcultuur, ook in de lagere sociale klassen, zie: J. Brouwer, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672*, 52-108, in het bijzonder: 52-78.
- 6 <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/ntoo444/d611f26a-c864-11e6-9d8b-00505693001d>
- 7 <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/9d6d21e0-dfc9-666d-e053-b784100a1840>; Voor Broks gegevens in de VOC-administratie zie:
<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/ntoo444/d61604e0-c864-11e6-9d8b-00505693001d>. Met dank aan Jessica den Oudsten voor het onderliggende onderzoek.
- 8 J.R. Bruijn, *Zeevang*, 37-41; M. van Alphen, *Handel en wandel van de transportkoper. Opkopers van VOC-transportbrieven in Enkhuizen (1700-1724)*, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1988.
- 9 De veertien mannen luisterden naar de namen David Mohr, Johan Hendrik Leemps, Gerardus Gertszen, Anthoon Berswordt, Otto Ernst Weber, Matthijs Joseph, Wilhelm Cristoffel Smals, Johan Coenraad Waase, Hans Cristoffel Hijnsse, Gerard Casbergh, Martien Berenbergh, Andries Josting, Johan Jurgen Cramer en Frans Kreijp. Hun vermeldingen in de scheepssoldijboeken van de VOC (<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/voc-opvarenden>) laten zien dat elk van hen een schuld had bij een zekere Jan Willem Bijlsmit. Deze logementhouder woonde in de Monnikenstraat: <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/5c5517b3-17bc-449a-b9bf-e8b052afb8f4>. Met dank aan Jessica den Oudsten voor het onderliggende onderzoek.
- 10 <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/9d6d21e3-2237-666d-e053-b784100a1840>
- 11 https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/ntoo444?activeTab=nt&searchTerm=Christ*n%20Ke*ms&sortering=prs_voornamen&volgorde=asc
- 12 <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/269dfodo-0479-4444-9262-3b510032e9a4>
- 13 <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/93a328fe-1b65-4ddd-beab-e79b4f603375>
- 14 <http://hdl.handle.net/10648/f226675b-fbac-96a9-6f29-cfd131e00f36>
- 15 Voor de 21e eeuw is de problematiek bij arbeidsmigranten goed samengevat in het rapport van de Commissie Roemer: *Geen tweederangsburgers. Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan*, Rapport Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten (2020): <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/10/30/tweede-advies-aanjaagteam-bescherming-arbeidsmigranten>
- 16 E. Kuijpers, *Migrantenstad*, hoofdstuk 4.
- 17 J.R. Bruijn, *Zeevang*, 35.
- 18 Voor de maritieme sector zie bijvoorbeeld: R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997), 157-172; J.R. Bruijn, *Zeevang*, 92-96.

- 19 [www.gld.nl/nieuws/7141148/al-tien-jaar-hier-en-nooit-een-vast-contract-het-verhaal-van-arbeidsmigrant-](http://www.gld.nl/nieuws/7141148/al-tien-jaar-hier-en-nooit-een-vast-contract-het-verhaal-van-arbeidsmigrant-michael)
 20 [michael](https://arbeidsmigratiewerkt.nl/lasma-en-dzintars/)
 21 <https://arbeidsmigratiewerkt.nl/lasma-en-dzintars/>
 22 <https://poolsearbeidsmigrantensite.wordpress.com/2016/12/12/krystyna-slezak/>
 23 F. Hitzert en M. van Wijk, 'Arbeidsmigranten in Nederland', *CBS-reeks Statistische Trends* (2019):
 24 <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2019/arbeidsmigranten-in-nederland>
 25 J. van Lottum, *Across the North Sea*, 67-72.
 26 J. van Lottum, *Across the North Sea*, Appendix III, Table IIIa, p. 214.
 27 J. van Lottum, 'Some thoughts about migration of maritime workers in the eighteenth-century North Sea
 28 region', *The International Journal of Maritime History* 27 (2015) 4, 647-661, 653.
 29 *Factsheet Arbeidsmigranten*, Algemene Bond Uitzendondernemingen: [https://www.abu.nl/app/up-](https://www.abu.nl/app/uploads/2021/06/HR_ABU_NBBU_Factsheet_Arbeidsmigranten_A3_juni-2021_DEF.pdf)
 30 [loads/2021/06/HR_ABU_NBBU_Factsheet_Arbeidsmigranten_A3_juni-2021_DEF.pdf](https://www.abu.nl/app/uploads/2021/06/HR_ABU_NBBU_Factsheet_Arbeidsmigranten_A3_juni-2021_DEF.pdf)
 31 J. Lucassen, 'Immigranten in Holland', 22.
 32 J. van Lottum en L. Petram, 'In Search of Strayed Englishmen. English Seamen Employed in the Dutch East
 33 India Company in the Late Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: S. Levelt, E. van Raamsdonk en M.
 34 Rose, *Anglo-Dutch Connections in the Early Modern World* (Londen, 2022).
 35 [www.gld.nl/nieuws/7141148/al-tien-jaar-hier-en-nooit-een-vast-contract-het-verhaal-van-arbeidsmigrant-](http://www.gld.nl/nieuws/7141148/al-tien-jaar-hier-en-nooit-een-vast-contract-het-verhaal-van-arbeidsmigrant-michael)
 36 [michael](http://www.gld.nl/nieuws/7141148/al-tien-jaar-hier-en-nooit-een-vast-contract-het-verhaal-van-arbeidsmigrant-michael)
 37 A. Klein en J. van Lottum, 'The determinants of international migration in early modern Europe. Evidence
 38 from the maritime sector, c. 1700-1800', *Social Science History* 44 (2020) 1, 143-167.
 39 A. Klein en J. van Lottum, 'The determinants of international migration'.
 40 S. Sogner en J. van Lottum, 'An immigrant community? Norwegian sailors and their wives in 17th century
 41 Amsterdam', *The History of the Family* 12 (2007) 3, 153-168.
 42 <https://arbeidsmigratiewerkt.nl/lasma-en-dzintars/>
 43 J. de Vries, 'How did pre-industrial labour markets function?', in: Grantham, G. and MacKinnon, M., reds.,
 44 *Labour market evolution. The economic history of market integration, wage flexibility and the employment relation*
 45 (Londen, 1994), 39-63; J. van Lottum, 'Labour migration and economic performance: London and the
 46 Randstad, c.1600-1800', *Economic History Review* 64 (2011) 2, 531-570.
 47 A. Heyma en P. Gautier, 'Verschuivingen, concurrentie en verdringing. Een economische verkenning',
 48 *SEO-rapport 2019-14* (Amsterdam 2019): [https://25cjk227xfsu3mkyfg1m9xb7-wpengine.netdna-ssl.com/](https://25cjk227xfsu3mkyfg1m9xb7-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/04/2019-14_Verschuivingen__concurrentie_en_verdringing.pdf)
 49 [wp-content/uploads/2020/04/2019-14_Verschuivingen__concurrentie_en_verdringing.pdf](https://25cjk227xfsu3mkyfg1m9xb7-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/04/2019-14_Verschuivingen__concurrentie_en_verdringing.pdf)
 50 J. van Lottum, *Across the North Sea*, Appendix II.
 51 D. Hoerder, *Cultures in contact. World migrations in the second millennium* (Durham, N.C., 2002).
 52 C. Holleran, 'Migration and the urban economy of Rome', in: C. Holleran en A. Pudsey, *Demography and the*
 53 *Graeco-Roman World. New Insights and Approaches* (Cambridge, 2011).
 54 P. Puschmann, *Casablanca. A Demographic Miracle on Moroccan Soil?* (Leuven, 2011).
 55 H. Kaal en J. van Lottum, 'Applied History. Past, Present, and Future', *Journal of Applied History* 3 (2021) 1-2,
 56 135-154.
 57 <https://www.belfercenter.org/project/applied-history-project>
 58 <https://www.historici.nl/aan-de-slag-een-manifest-voor-applied-history/>

- 43 <https://brill.com/view/journals/joah/joah-overview.xml>
- 44 Zie bijvoorbeeld I. de Haan, 'De lockdown als onderduik', *De Groene Amsterdammer* (2020) 31; B. Bommelijé, 'Historici kunnen niets bijdragen aan coronabeleid', *NRC Handelsblad*, 11 mei 2020; D. Hooghiemstra, 'Geld is geen garantie voor culturele waarde. Wél voor de komst van handige jongens en meisjes die de taal van Den Haag spreken', *de Volkskrant*, 25 mei 2020.
- 45 I. de Haan, 'De lockdown als onderduik'.
- 46 J. Tosh, 'In Defence of Applied History: the History and Policy Website', <https://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/in-defence-of-applied-history-the-history-and-policy-website>, februari 10, 2006.
- 47 <https://www.nwo.nl/projecten/360-53-190-0>.
- 48 Zie bijvoorbeeld: T.J. Hatton en J.G. Williamson, *Global migration and the world economy. Two centuries of policy and performance* (Boston, 2008); L. Lucassen, *The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850* (Urbana, 2005).
- 49 G. Allison en N. Ferguson, 'Applied History Manifesto', <https://www.belfercenter.org/project/applied-history-project#!manifesto>, oktober 2016
- 50 J. Guldi en D. Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).
- 51 J. Lucassen, 'Mobilization of labour in early modern Europe', in: Prak, M. (red.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800* (Londen en New York, 2001), 161-174.
- 52 J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *Bijdrage en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976), 218-248.
- 53 J. de Vries, 'How did pre-industrial labour markets function?'
- 54 J.L. van Zanden, *The rise and decline of Holland's economy: merchant capitalism and the labour market* (Manchester, 1993).
- 55 Voor het gebruik van deze bronnen zie de volgende projectpagina's: <https://www.maritimecareers.eu/> en <https://www.huygens.knaw.nl/projecten/maritime-careers/>
- 56 J. Guldi en D. Armitage, *Applied history manifesto*, Hoofdstuk 4.
- 57 J. Guldi en D. Armitage, *Applied history manifesto*, 88.
- 58 F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II* (Berkeley, 1995).
- 59 J. van Lottum, 'Migration and economic performance'; zie ook: J. de Vries, 'How did pre-industrial labour markets function?'
- 60 J. van Lottum, 'Some thoughts', 653.
- 61 J. van Lottum, 'Migration and economic performance'
- 62 J. van Lottum, 'Labour migration and displacement and replacement of native workers in the European Union: Some lessons from the past', *Historici.nl* (2016): <https://www.historici.nl/gb/labour-migration-and-displacement-and-replacement-of-native-workers-in-the-european-union-some-lessons-from-the-past/?type=bijdrage>. Voor de link tussen vaardigheden (gemeten in termen van geletterdheid en rekenvaardigheid) zie: J. van Lottum en J.L. van Zanden, 'Labour productivity and human capital in the European maritime sector of the eighteenth century', *Explorations in Economic History* 53 (2014), 83-100.
- 63 J.R. Bruijn, *Zeegang*, 83-85.
- 64 H. Kaal en J. van Lottum, 'Applied History', 152-154.

- 65 Rösen hanteert het (Duitse) begrip *Geschichtskultur*: 'Geschichtskultur und Angewandte Geschichte. Professor Jörn Rösen im Gespräch mit Juliane Tomann', in: J. Tomann, J. Nießer (red.), *Angewandte Geschichte. Neue Perspektiven auf Geschichte in der Öffentlichkeit* (Paderborn, 2014), 58-62, 58.
- 66 J.L. Endacott en S. Brooks, 'Historical empathy perspectives and responding to the past', in: S.A. Metzger en L. McArthur Harris (reds.), *The Wiley international handbook of history teaching and learning* (Hoboken, NJ, 2018), 203-225, 209.
- 67 J.L. Endacott en S. Brooks, 'Historical empathy perspectives', 212.
- 68 T. Postmes, E. Gordijn, T. Kuppens, F. Gootjes en K. Albada, *Draagvlak migratiebeleid. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)* (2017):
<https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/2332>
- 69 T. Postmes et.al, *Draagvlak migratiebeleid*, 21-22.
- 70 <https://arbeidsmigratiewerkt.nl/>
- 71 J. Lucassen en L. Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam, 2018).
- 72 Haar promotieproject aan de Radboud Universiteit luidt: *Integration and Social Mobility: The Descendants of Early Modern Immigrants in Amsterdam, 1660-1811*.
- 73 S. Sogner en J. van Lottum, 'An immigrant community? Norwegian Sailor Families in Amsterdam in the 17th Century', *History of the Family* 2007 12 (3), 153-168; J. van Lottum en S. Sogner, 'Het verhaal van Magnus en Barbara. Migratiegeschiedenis in het klein', *Holland* 2007 39 (2), 65-79; J. van Lottum en S. Sogner, 'Magnus og Barbara. Mikrohistorie I Nordsjøregionen på 1600-tallet', *Historisk Tidsskrift* (Norway) 85 (2006) 3, 377-401.
- 74 'Ik bedien geen buitenlanders', hoorde Mohammed in het begin', NOS website, 16-11-2016:
<https://nos.nl/artikel/2143471-ik-bedien-geen-buitenlanders-hoorde-mohammed-in-het-begin>
- 75 H. Kaal en J. van Lottum, 'Immigrants in the polder. Rural-rural long distance migration in North-western Europe: the case of Watergraafsmeer', *Rural History* 2009, 20, 99-117; H. Kaal en J. van Lottum, 'Duitsers in de polder. Duitse warmoeziers in Watergraafsmeer in de 18de en 19de eeuw', *Holland* 2003, 35 (4), 263-276.

